

УДК 903.22:821.161.2'04-1

ЧИ БУЛИ МЕЧІ ХАРАЛУЖНІ?

Леонтій Войтович

Львівський національний університет імені Івана Франка,

79000 вул. Університетська 1,

Львів, Україна

На підставі письмових джерел Києво-руського часу і, зокрема, “Слова о полку Ігоревім” проаналізовано різні версії щодо автентичності власне названого джерела та тих відомостей у ньому, де йдеться про харалужні мечі. Окремо розглянуто різні версії про їхнє походження.

Ключові слова: “Слово о полку Ігоревім”, харалужні мечі, с. Харалуг.

Полеміка навколо автентичності “Слова о полку Ігоревім” [8. С. 77–132; 17; 22; 23], мабуть, не закінчиться ніколи. Нове її піднесення, зумовлене свіжою версією Е. Кінана щодо написання “Слова” чеським славістом Й. Добровським (1753–1829) [11. С. 252–268], продовжилося завдяки дослідженню О. Зиміна, опублікованому за наполегливістю В. Зиміної більш ніж через сорок років після написання (можна тільки уявляти, як би розвивалася дискусія за участю цього видатного вченого, якби працю опублікували вчасно) [10].

Е. Кінан, маючи на меті повернутися до полеміки навколо автентичності “Слова”, свого домігся. Давні прихильники розвінчування “міфів” (відомий літературознавець Г. Грабович [5] навіть пожурив вдумливого і прискіпливого дослідника А. Гогешвілі [4] за те, що той не наважився оголосити “Слово” пізнішою підробкою) та широкий загал сприйняли, не вдаючись у деталі аргументації, працю Е. Кінана як завершення дискусії.

Оминемо розповіді про Оссіана, вигаданого Д. Макферсоном, чи Каледворський рукопис, скомпонований В. Ганкою. Хто ознайомлений з цими творами та джерелами з історії середніх віків, легко помітить, що вони є плодом гарної поетичної фантазії, яка не спирається на відповідну джерельну базу. Так більшість літераторів пише романи і повісті на історичні теми. Праця Е. Кінана професійна. Йозеф Добровський (1753–1829), якого він вважає автором “Слова”, був справді найвидатнішим славістом свого часу, блискучим ерудитом, філологом та істориком [24. С. 123–125; 27] і міг би написати “Слово” скоріше, ніж будь-хто інший.

Міг би... , але не написав. Ми вже звертали увагу на вражливі місця в аргументації Е. Кінана [3. С. 595–605]

Книгу О. Зиміна не можна порівняти з іншими версіями. Це блискуча монографія високоерудованого автора, одного з найліпших джерелознавців давньої історії Русі та Росії. Грунтовна полеміка з аргументацією Д. Лихачова, О. Творогова, В. Андріянової-Перетц, Л. Дмитрієва, Р. Дмитрієвої, Г. Якобсона та інших, спроби нейтралізувати докази запозичень у “Задонщині” зі “Слова”, без сумніву, вражають. Вони засвідчують, що проблема набагато складніша, ніж уявляли раніше.

О. Зимін уважав автором “Слова” Іоїля (Івана) Биховського (1726–після 1797), який закінчив Києво-Могилянську академію, у якій потім довгий час викладав логіку, пізніше був викладачем шляхетського корпусу в Санкт-Петербурзі, архимандритом Троїцького Іллінського монастиря у Чернігові та Спасо-Ярославського монастиря, де знайдено “Слово” [10. С. 302–338]. З огляду на обсяг знань та інші аспекти Іоїль Биковський міг бути автором “Слова” швидше, ніж чех Йозеф Добровський. О. Зимін навіть звернув увагу на те, звідки, наприклад, монах так тонко розумівся на мисливських проблемах (здавши понад 80 разів різних звірів тощо), – на Чернігівщині в часи Биковського були цехи гоголятників, соколятників та інших мисливців [10. С. 302–338].

На наш погляд, найбільше вражлива сторона аргументації О. Зиміна, Е. Кінана, як і загалом інших супротивників автентичності “Слова”, – “харалужні мечі”.

Харалужні мечі – це мечі, які виготовляли у с. Харалуг на Волині [21. С. 123–125] (нині Корецького р-ну Рівненської обл.). Температура плавлення заліза (1539 °С) до XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчастий злиток – крицю. Криця, крім заліза, містила і спечені шлаки, які вилучали шляхом тривалого кування. Отримані заготовки – штаби – йшли на виготовлення мечів та іншої зброї. З огляду на брак сировини відповідної якості більшість мечів, судячи з археологічних знахідок, були предметами імпорту. Місцеві майстри, поодинокі свідчення про яких не завжди певні, використовували імпортні штаби [13; 14. С. 23–27]. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця і Коловерть є значні поклади болотної руди з вмістом заліза 20–30 %. Криця, знайдена в с. Харалуг, відрізняється від інших. Донецький металург В. Свیتяшук, який уже довгий час проводить ці дослідження, переконаний, що в процесі термообробки харалужна сталь отримувала ударну в’язкість з достатньою твердістю. Такі клинки не кришилися і мало затуплялися [7; 25].

Напевно, “харалужні мечі” волинян мали специфіку, зрозумілу професіоналам, на чому автор “Слова” вважав за необхідне наголосити. В цьому ж тексті “залізні папорзи під шеломи латинськими” – ще одна специфічна деталь (дослідники пропонують читати “папорзи” як “паворзи” – зав’язки з ремінців, укріплені залізними пластинами, які лежали поверх кольчуги, на відміну від руських шоломів, у яких зав’язки були з шовку і під кольчугою) [18. С. 39–40]. Ці речі, як і шоломи “латинські”, мабуть, також характерні переважно для волинського війська. Зрозуміло, що ні Й. Добровський, ні будь-який фальсифікатор з XVIII ст. ніде не міг про це довідатися.

Про загадку “мечів харалужних” дискутують давно [1; 2]. Слово “харалуг” виводять від тюркського чи татарського “хара-лик”, перекладаючи як “узорчаста сталь, булат” [12. С. 47–54; 16. С. 84–88; 19. С. 156–157; 20. С. 182]. Якщо ця версія правильна, то харалужні мечі, як і інші булатні клинки, кували зі штаб різносортової сталі

за спеціальною технологією гартування та відпуску. Можливо, у складі покладів болотної руди біля с. Харалуг були домішки ванадію, які робили заточені клинки менш крихкими.

Частина дослідників прийняла версію тюркського чи татарського походження терміна “харалуг”. Це давало змогу стверджувати, що подібні мечі могли потрапити на Русь лише у післямонгольський період.

Цим шляхом пішов, на жаль, і О. Зимін, який уважав, що “харалуг” – слово хагатайського походження, тобто стосується монгольського часу, а єдиний мусульманський меч, знайдений на території Русі, відноситься до XIV ст. [10. С. 258]. Цей висновок учений доповнив довідкою відомого фахівця з історії обробки заліза Б. А. Колчина: “Чи відома східна зброя в домонгольській Русі? Такої зброї ми не знаємо... наприкінці XII століття поет навряд чи міг назвати мечі харалужними (за умови, якщо це орієнталізм (курсив наш. – Л. В.)), оскільки все військо, яке його оточувало, було озброєне мечами, виготовленими за іншою технологією – європейською” [10. С. 259].

О. Зимін знав про існування с. Харалуг біля Рівного (зі спогадів В. Короленка), відшукав і першу згадку про цей населений пункт у документі з 1574 р. Це переконало його, що назва села – сліди перебування там татар, яких у часи Вітовта приймали на службу в чималій кількості й наділяли певними землями [10. С. 259]. Однак родини ординського походження збереглися переважно в районі Тракаю в Литві та в Білорусі, де досі простежено сліди їхнього перебування. Нічого подібного в колишньому Корецькому князівстві не збереглося. Серед місцевої шляхти не було жодної родини ординського походження. Лише князі Глинські та пов’язані з ними родини мали володіння в українських землях, але переважно на Лівобережжі. Жодних підстав для твердження, що Харалуг був заснований ординцями, немає.

Уже коли була сформована вся аргументація стосовно авторства і часу виникнення “Слова”, О. Зимін ознайомився зі статтею М. Савки і Я. Тимчишина про можливість виробництва харалужних мечів у с. Харалуг, але назвав її фантастичною, пославшись на виважені заперечення М. Котляра [15. С. 160]. І справді, версія щодо походження назви “харалуг” від коренів “харь” (“рибак”) та “луг” є сумнівною. Однак сумнівні й версії тюркського чи чагатайського походження цієї назви. С. Гедеонов виводив це слово від “корлязи” (як кальку з *carolingi*), небезпідставно стверджуючи, що мечі у слов’ян були переважно франкського походження. Походження мечів підтверджено недавніми дослідженнями польських археологів, які проводили спектральний аналіз знайдених зразків. Гіпотезу С. Гедеонова підтримав М. Шефтель, знайшовши лексичну аналогію з давньоверхньонімецьким *car(a)l-ung/ing* – каролінги. До цієї ж думки схилився і К. Г. Мендес [26. С. 176–178]. З. Штибер вивів термін “харалуг” від польського дієслова *charleżec* – “красти, брати здобич” [28. Р. 130–131]. Не бракує й інших версій походження цього терміна: санскритський *kharalanghuana* – “що разить гостротою, виблискує гостротою” (М. Мещерський, О. Бурликін); композит зі слов’янських коренів (В. Німчук); композит із тюркських (“кара” – “чорний”) та слов’янських (“лужний, лутов’яний, лужений”) у значенні “покритий черню, воронений, загартований, сталевий” (Д. Дубенський, Д. Кулинич) [26. С. 176–178].

Як бачимо, етимологій нетюркського походження назви “Харалуг” немало, і більшість з них виглядає вагомніше від тюрко-чагатайських версій, які ґрунтуються на

різних варіантах навколо “кара” (“чорний”), але жоден з них не зафіксований у яких-небудь текстах [26. С. 176–177]. Тому змушені констатувати, що етимологія цього терміна дискусійна.

Цікавим є той факт, що саме термін “харалужні мечі” (як і “шеломи латинські” та “папорзи” чи “паворзи”) автор “Слова” застосував для опису волинської дружини, яка справді могла мати на озброєнні мечі власного виробництва, виготовлені з криці майстерень Харалуга під Корцем (яка чи не єдина на теренах Русі придатна для виготовлення мечів, за дослідженнями В. Свितячука), та шоломи латинського типу (враховуючи тісні контакти князя Романа Мстиславича з П’ястами і загалом Волині з Західною Європою). Подібна інформація, важлива для сучасника, аж ніяк не могла спасти на думку будь-якому автору XVIII ст. Такі фантастичні збіги просто неможливі в природі.

Ідея щодо запозичення терміна “харалужний” з “Задонщини” виглядає наївно. Автор зазначеної пам’ятки зовсім не розумів значення цього терміна, що вже само по собі свідчить про його запозичення. Що таке “берези харалужные” або “трещать копія харалужныя”? Зрозуміло, що тріщати може тільки деревце списа, а назвати весь спис сталевим чи булатним навряд чи правомірно [26. С. 176].

Чи міг автор “Задонщини” взагалі мати інформацію про харалужні списи (якщо вважати ними списи з харалужними наконечниками)? Зрозуміло, що у війську, яке 1380 р. брало участь у Куликовській битві, подібної зброї не могло бути. Металургійний центр у Харалузії навряд чи існував у XIV ст., і масштаби його діяльності не могли виявитись такими великими, щоб припустити можливість експорту мечів за межі Волині. Якби ж термін “харалуг” чи “харалужний” означав загалом зброю ординського походження, то він неминуче б траплявся в інших пам’ятках. Автор “Задонщини”, на відміну від автора “Слова”, не розумів до кінця значення терміна “харалужний”. Інакше б він в нього не тріщав. А інша пам’ятка, крім “Слова”, звідки можна було б почерпнути цей термін, також невідома.

Жоден з авторів XVIII ст. не міг нічого знати про мечі харалужні й деталі різниці між шоломами латинськими та шоломами руськими (латинські шоломи мали зав’язки з ремінців, укріплені залізними пластинами, які лежали поверх кольчуги, на відміну від руських шоломів, у яких зав’язки були з шовку і під кольчугою). Не міг він знати і топографії Пліснеська. О. Зимін схилився до версії, що “дебрь Кисаню” треба читати “бъша дебрьски сани”, розуміючи під ними сани, на яких везли покійника [10. С. 294]. Відчуваючи, що ототожнювати урочища Плоске під Києвом з літописним Пліснеськом, а болота з простором між двома валами в нижній течії р. Глибочиці, є непевним, учений вирішив, що Пліснеськ “Слова” походить від літописного Пліснеська, але лише як від літературного матеріалу [10. С. 295]. Однак реальний Пліснеськ біля с. Підгірці з його топографією, болотом, деброю Кисанею [6. С. 27–35] та іншими дебрами відповідає описам у “Слові”. І це текстуально не потребує пояснень, подібних до похоронних саней тощо.

Чи були на Русі мечі харалужні? Шкода, що втрачені роки, коли фундаментальна праця О. Зиміна була недоступною. За ці роки за участю самого вченого можна було б просунути далеко вперед. Потрібні подальші дослідження в різних напрямках. А. За-

лізняк, скрупульозно досліджуючи не стільки лексику, скільки граматичну побудову та граматичну систему “Слова”, дійшов висновку, що ця пам’ятка не може бути підркобою, бо написана відповідно до правил мови XII–початку XIII ст. [9]. Тепер потрібні ґрунтовні археологічні дослідження в районі Харалуга та його округи, вивчення криці у напрямках, започаткованих В. Святящюком, продовження досліджень Пліснеська, Карпатської лінії оборони та Подунав’я. Дискусію сьогодні немає підстав закривати. Слово перш за все за археологами.

1. *Арендт В. В.* К вопросу о “мечах харалужных” “Слова о полку Игореве” // Сборник статей к 40-летию ученой деятельности академика А. С. Орлова. – Л., 1934.
2. *Архангельский Л.* О мечах харалужных // Калашников. – 2003. – № 1.
3. Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Игоревім” // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – С. 595–605.
4. *Гогешвили А. А.* Три источника “Слова о полку Игореве”. – М., 1999.
5. *Грбович Г.* Вічне повернення містифікацій // Критика. – 2001. – № 1–2.
6. *Гронський Й.* Топоніміка літописного Пліснеська / Підготовка тексту Алли Середяк // Ольжичі читання. Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 27–35.
7. *Дмитриевский А.* Вначале были мечи харалужные // Донецкий кряж. – 2005. – № 1777.
8. *Дмитриев Л. А.* История первого издания “Слова о полку Игореве”. Материалы и исследования / Отв. ред. Д. С. Лихачев. – М.; Л., 1960.
9. *Зализняк А. А.* Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста. – М., 2004.
10. *Зимин А. А.* Слово о полку Игореве. – СПб., 2006.
11. *Кінан Е.* Чи міг Ярослав Галицький 1185 року стріляти в султанів? // Кінан Е. Російські історичні міти. – К., 2003. – С. 252–268.
12. *Корш Ф. Е.* Турецкие элементы в языке “Слова о полку Игореве” (Заметки к исследованиям П. М. Мелиоранского // Изв. Отделения русского языка и словестности. – 1903. – Т.7. – Кн. 4. – С. 47–54.
13. *Кирпичников А. Н.* Древнерусское оружие. – Вып.1. Мечи и сабли. – М.; Л., 1966.
14. *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С. 23–27.
15. *Котляр М.Ф. (К.М.)* Сумнівна гіпотеза // Укр. іст. журн. – 1965. – № 11. – С. 160.
16. *Мелиоранский П.М.* Вторая статья о турецких элементах в языке “Слова о полку Игореве” (Ответ Ф. Е. Коршу) // Изв. Отделения русского языка и словестности. – 1905. – Т.10. – Кн. 2. – С. 84–88.
17. Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упоряд. В. Ю. Франчук. – К., 1988.
18. *Лотман Ю. М.* О слове “папорзи” в “Слове о полку Игореве” // Тр. Отдела Древнерусской лит-ры. – 1958. – Т.14. – С. 39–40.
19. *Менчес К.* Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. – Л., 1979. – С. 156–157.
20. *Ржига В. Ф.* Восток в “Слове о полку Игореве” // Слово о полку Игореве: Сб. статей под ред. И. Г. Клобуковского и В. Д. Кузьминой. – М., 1947. – С. 182.
21. *Савка М. Т., Тимчишин Я. Д.* До історії виробництва “мечів харалужних” // Укр. іст. журн. – 1965. – № 10. – С. 123–125.
22. “Слово о полку Игореве” – памятник XII века / Отв. ред. Д. С. Лихачев. – М.; Л., 1962.
23. “Слово о полку Игореве”. Древнерусский текст и переводы. – М., 1965; Слово о полку Игореве / Вступ. статья и подготовка текста Д. Лихачева. – М., 1987.
24. *Снегирев И.* Йосиф Добровский. Его жизнь, учено-литературные труды и заслуги для славяноведения. – Казань, 1884.
25. *Святящук В.* Где ковались мечи харалужные? // Вечерний Донецк. – 1992. – № 130–134, 136–139, 146.

26. *Творогов О. В.* Харалуг // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. В 5 т. – Т.5. – СПб., 1995. – С. 176–178.
27. *Dobrovský J.* 1753–1953. Sbornik studii k dvoustému výročí narození. – Praha, 1953.
28. *Stiber Z.* Vieux-russe харалужный, sachoube charleżny// *Lingua videt. Commentationes slavicae in honorem V. Kiparsky.* – Helsinki, 1965. – P. 130–131.

WERE THERE KHARALUH SWORDS?

Leontiy Voitovych

Ivan Franko National University of Lviv

On the basis of Kyivan Rus written sources and especially *The Tale of Ihor's Ride*, the author analyzes different versions concerning the authenticity of this source and particularly of the information it gives on Kharaluh swords, examining different versions of their origin.

Key words: The Tale of Ihor's Ride, Kharaluh swords, the village of Kharaluh.

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2007

Прийнята до друку 10.03.2007